

УДК 811.161.2'366(075.8)

ВИВЧЕННЯ ПЕРЕХІДНИХ ЯВИЩ У СИСТЕМІ СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ

Бойко В. М., Давиденко Л. Б.

У статті сформульовано погляди мовознавців на частиномовний статус службових слів, з'ясовано передумови розвитку в них релятивної семантики, зосереджено увагу на синкретичних перехідних явищах у межах аналізованих класів. Встановлено, що склад часток протягом їх формування в окрему лексико-граматичну категорію поповнювався словами інших частин мови, переважно омонімічними сполучниками та займенниками; вторинні прийменники – найдинамічніший, найвідкритіший тип службових одиниць. Ілюстративний матеріал наочно демонструє, як перехідні явища впливають на семантичні зрушення в значеннях слів, змінюють їх структурно-граматичні та синтаксичні особливості.

***Ключові слова:** службові частини мови, частка, сполучник, прийменник, транспозиція, партикуляція, препозиціоналізація, релятивність, лексико-граматична категорія.*

В статье сформулированы взгляды лингвистов на статус служебных частей речи, определены предпосылки развития у них релятивной семантики, сосредоточено внимание на синкретических переходных процессах в пределах анализируемых классов. Установлено, что состав частиц на протяжении их формирования в отдельную лексико-грамматическую категорию пополнялся словами других частей речи, преимущественно омонимическими союзами и местоимениями; вторичные предлоги – самый динамичный, самый открытый тип служебных единиц. Иллюстративный материал наочно демонстрирует, как переходные явления (процессы) влияют на семантические сдвиги в значениях слов, меняют их структурно-грамматические и синтаксические особенности.

***Ключевые слова:** служебные части речи, частица, союз, предлог, транспозиция, партикуляция, препозиционализация, релятивность, лексико-грамматическая категория.*

The article presents the linguists' views on the official status of speech parts, conditions of relative development of their semantics are defined, focusing on the syncretic transients within the analyzed class. It was found that the composition of the particles during their formation in a separate lexical and grammatical category replenished words of other parts of speech, mainly homonymous pronouns and conjunctions; secondary prepositions are the most dynamic, the most open type office units. Illustrative material demonstrates how transient phenomena (processes) affect the semantic shifts in the meanings of words, changing their structural, grammatical and syntactical peculiarities.

***Key words:** auxiliary part of speech, particle, union, preposition, transposition, particulation, prepositionalization, relativity, lexical and grammatical category.*

Певні труднощі виникають у студентів під час визначення частиномовної належності службових слів, особливо тоді, коли чітко не з'ясовані об'єктивні критерії розмежування міжчастиномовних омонімів, що виникають шляхом переходу слів з одного лексико-граматичного класу до іншого.

Як відомо, на граматичному рівні лексичний склад мови поділяється на лексико-граматичні класи слів – частини мови. Повнозначні слова характеризуються тим, що виконують номінативну функцію, яка підтримується в них граматичними значеннями, мовним вираженням яких є відповідні форми. Всі повнозначні частини мови самостійно здатні виконувати синтаксичні функції у структурі речення (висловлення). На противагу самостійним службові частини мови у сучасному мовознавстві потрактовують неоднозначно:

1) традиційна граматики виділяє службові частини мови – прийменники, сполучники й частки, які слугують для вираження різноманітних семантико-синтаксичних відношень між словами, реченнями й частинами речення, а також для

вираження різних відтінків суб'єктивної модальності (М. Жовтобрюх, А. Грищенко, М. Плющ, М. Леонова, В. Бойко, Л. Давиденко);

2) у працях Є. Куриловича, І. Вихованця, К. Городенської обґрунтовано нечастининомовний статус службових слів і вигуку. Їх класифікують як аналітичні синтаксичні морфеми на тій підставі, що вони передають семантику відношень – релятивну семантику, виступають морфологічно нечленованими граматичними одиницями і не виконують самостійно функції членів речення [4, с. 30; 5, с. 328–329; 7].

Тому службові слова справедливо вважають найменш систематизованою категорією слів, що зумовлює **актуальність** їх вивчення [10, с. 47].

Об'єктом нашого дослідження є взаємопереходи у системі неповнозначних частин мови – службових слів. Перехідні процеси на рівні службових слів цікавили і зарубіжних, і вітчизняних дослідників (В. Бабайцева В. Виноградов, М. Лукін; Г. Балабан, Л. Бондаренко В. Ващенко, І. Вихованець, О. Кушлик, В. Ожоган, К. Симонова).

Етимологію деяких часток і сполучників не можна встановити остаточно й однозначно. Найдавніші слов'янські частки омонімічні зі сполучниками, бо вони виникли з одних і тих же повнозначних займенникових елементів, які не мали в реченні логічного наголосу і поступово перетворювались на формальні засоби, що стали поєднувати між собою слова й речення або надавати їм додаткових відтінків [6, с. 466]. Така семантична спорідненість і функційна близькість дає підстави дослідникам (В. Бабайцева, Л. Щерба; Л. Бондаренко, В. Німчук, К. Симонова) об'єднувати їх у межах одного **синкретичного** класу слів – "частки-сполучники".

Помітну групу омонімічних утворень у складі службових слів становлять такі **частки-сполучники**: *і (ї), та, а, але; що, бо, щоб, ніби, нібито, наче, начебто, мов, мовбито*.

Контекст дає можливість простежити специфіку функціонування цих омонімічних одиниць: сполучники вживаються у складі порівняльних зворотів чи підрядних частин речення, а частки виражають різні відтінки модальних значень (припущення, сумнів, несумісність із дійсністю тощо), наприклад: *Туман у лісі – мовби дим завойовницьких багатів* (Є. Гуцало) – частка; *Падає листя з дуба в дворі, падає рівномірно, вдень і вночі, мовби відлічує хвилини й години життя* (Є. Гуцало) – порівняльний сполучник, приєднує неповну підрядну порівняльну частину речення до головної; *А ця зустріч на вулиці – наче також усміх таємниці* (Є. Гуцало) – частка, яка ускладнює форму складеного іменного присудка; *В голові журавлиного клину дужими крильми, наче веслами, гріб повітря ватажок зграї* (Є. Гуцало) – сполучник у складі порівняльного звороту.

Таким чином, порівняльні сполучники виступають у порівняльних конструкціях як зовнішній виразник граматичного зв'язку між словами, а частки співвідносяться лише з конкретним словом чи словосполученням (зв'язок односторонній). Вилучення сполучника з речення призводить до розриву синтаксичного зв'язку між словами; вилучення частки не впливає на зміну існуючих відношень між ними – втрачається лише модальний відтінок імовірності, висловлювання набуває категоричності [10, с. 48].

Частка *щоб*, утворена лексико-синтаксичним способом (*що + б*), надає реченню (висловленню) підсилювального спонукального відтінку: *Я ж тут для всіх, а не для тебе лиш. І просто осінь щоб була красива* (Л. Костенко) – частка; *Ранесенько, акації ще спали... Мовчали ми, щоб їх не розбудить* (Л. Костенко) – підрядний причинний сполучник.

В українській мові *бо* вживається і як первісний підрядний причинний сполучник, і як підсилювально-видільна частка [6, с. 457, 486]: *А ми були безсмертні, бо щасливі* (Л. Костенко) – причинний сполучник; *Розкажуй-бо далі, сестрице* (Панас Мирний) – частка. Частка *бо* при дієсловах наказового способу пом'якшує наказ, прохання, побажання, а при інших словах надає реченню емоційного забарвлення: *Справді-бо, цей човен, перетнувши обшир ріки, майже наблизився до острівця...* (Є. Гуцало).

У мові можна спостерігати потрійний перехідний процес "займенник – сполучник – частка", що є "ще одним вагомим доказом твердження про взаємопов'язаність мовних одиниць та постійну їхню змінність і динаміку руху в мові. Саме наявність таких міжчастининомовних омонімів свідчить, по-перше, про те, що межі між частинами мови не є непроникними, по-друге, вони є свідченням складного

механізму транспозиційних процесів, які наочно ілюструють внутрішню суть мовних змін у їх ретроспективі та перспективі" [3, с. 32], наприклад: – *За що вибачати? Мені що турок, що литвин, що лях* (Л. Костенко) – частка; *Якби я знала, що то щастя, я б зупинила оту мить* (Л. Костенко) – сполучник; *Що в нас було? Любов і літо* (Л. Костенко) – питальний займенник.

Партикулюються і сурядні, й підрядні сполучники. Лексема *і* (*й*) у функції частки досить міцно утвердилася в мові й характеризується останнім ступенем партикуляції [3, с. 29], наприклад: *Засне долина. На калині і соловейко задріма* (Т. Шевченко); *Вже й пил почав сідати урочисто* (Ю. Яновський).

Лексема *а* у результаті міжчастиномовних перехідних процесів утворює омонімічний ряд "сполучник – частка – вигук": *І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені – так, як у дитинстві, на теплих грудях* (М. Хвильовий) – протиставний сполучник.

Частка *а* має високу частотність функціонування паралельно з омонімічним сполучником, надаючи реченню-висловленню емоційно-експресивного забарвлення: *А ще хочеться розповісти про дуб-метроном* (Є. Гуцало) – частка; *А малини – красної, білої! А вишень, а груш солодких, було, як наїсися – цілий день живіт як бубон* (О. Довженко) – вигук, який допомагає пригадати давноминулі й забуті картини з дитинства.

Лексико-граматичний клас **часток** активно поповнювався шляхом партикуляції деяких відмінкових форм займенників.

Вторинні відзайменникові частки утворилися на ґрунті особових та особово-вказівних (*воно, мені, тобі, його*), зворотного (*собі*), означальних (*саме, сам, сама*), вказівних (*ото, це*) та ін., наприклад: *Україна – це наша мова, Кобзаря палаюче слово* (Ю. Рибчинський); *Пливеш собі місячної ночі по озеру в плавнях...* (Олесь Гончар).

Найхарактернішими ознаками партикуляції займенників виступають: 1) утрата прономінативними компонентами зв'язку з денотатом; 2) утрата анафоричної / катафоричної і дейктичної функції; 3) утрата граматичних категорій (роду, числа, відмінка); 4) неможливість утворювати словосполучення і виступати членами речення [8, с. 56].

Особові займенники *тобі, мені, вам* у формі давального відмінка часто партикулюються і вживаються для вираження здивування, погрози, посилюють заперечення тощо, наприклад: *А у будень, то він тобі не посидить в хаті, все нишпорить по надвір'ю* (Т. Шевченко); *Оце вам звичаї, самі ростуть із вдачі народу, із традицій його, із душі* (Олесь Гончар); *І оце слухайте мені. Хто про цю дитину хоч слово погане скаже...* (Люко Дашвар).

Займенник *воно*, втрачаючи значення вказівності, в художньому мовленні вживається у функції власне підсилювальної чи вказівної частки: – *Свободи хочу! – Он воно що! В нас тобі свободи мало?* (Олесь Гончар) – підсилювальна частка; *В долині село відгукується різними голосами, так що й не розбереш: чи воно корова реве, чи горобці там з весни радіють, що прийде вона всім на радість* (Ю. Яновський) – відповідає значенню вказівної частки *це*. Партикульований займенник *воно* втрачає граматичні категорії роду, числа, відмінка; надає мовленню більшої експресії, посилюючи значення окремих елементів тексту.

Відзайменникова частка *собі* при дієсловах мислення, мовлення, преміщення у просторі втрачає самостійне семантичне навантаження, ускладнюючи форму дієслівного простого присудка: *Через те йде собі до ріки, сідає на березі просто на зелену травичку, що вже проситься до сонечка, і дивиться на воду* (М. Матіос). Частка *собі*, вживаючись при дієсловах, указує на те, що позначувана ними ознака є звичайною для її носія [11, с. 510]: *Лише димок із Дідової Балки курить собі у небо та й курить* (Л. Костенко).

Означальний займенник у формі середнього роду *саме* може трансформуватися в частку, яка в контексті функціонує:

1) для виділення, більшої конкретизації особи чи предмета, для підсилення ознаки тощо: *Саме високою народністю, поетичною силою, мистецькою свободою й приваблює нас Довженкова творчість, що виростала на ґрунті найгостріших соціальних конфліктів* (Олесь Гончар); ... *надлюдськими зусиллями побачити це*

іншу далину. **Саме** ту, в яку полетів журавлиний ключ, **саме** ту далину, де зараз хлюпоче в сизій високості ручаїстий журавлиний трикутник (Є. Гуцало);

2) для уточнення, підсилення обставин часу, місця, способу дії, міри і ступеня: *Я буду радий і проситиму Бога, щоб сталося саме так* (Ю. Смолич); *Базар у Старому Животові саме вповні, саме набрав на силі юрби людської, на гаморі, на завзятті* (Є. Гуцало); *Ще рано – Саме пора! – підморував. – Саме вчасно!* (Є. Гуцало); *Слідів Антоничевої присутності варто шукати саме там, серед них, в їхньому нелегальному нічному клубі...* (Ю. Андрухович).

Партикулюється і відзайменниковий прислівник *все*, який у сполученні з порівняльним ступенем прикметників і прислівників указує на поступове збільшення вияву дії, якості і т. ін. [8, с. 59]: *Сонце зводиться усе вище, повинь світла прибуває все навальніше, й дивно думається про те, що чекаю на весну* (Є. Гуцало); *Людство стає все гуманнішим і добрішим* (О. Мельничук).

Як наголошує К. Симонова, у службові слова можуть переходити лише ті іменні словоформи, у семантиці яких хоча б потенційно закладена здатність виражати релятивність [9, с. 10].

Вторинних (похідних) прийменників значно більше, і саме ця група активно поповнюється новотворами. Г. Балабан виявила, що у прийменниковій системі української літературної мови з'явилося близько 300 прийменникових новотворів – власне-прийменників та їхніх функціональних еквівалентів. Це зумовлено тим, що прийменники – найдинамічніший, найвідкритіший тип службових одиниць [1, с. 3, 21]. Із-поміж них виокремлюють п'ять груп [2, с. 143; 4, с. 331–332]:

1) прийменники, співвідносні з морфологізованими прислівниками: *близько, вздовж, назустріч, навстріч, поблизу, навколо, довкола* та ін., наприклад: *І догдо світяться в душі оті розкішні натюрморти уздовж доріг на спориші* (Л. Костенко); *Довкола мене – цвинтар душ на білім цвинтарі народу* (В. Стус);

2) прийменники, співвідносні з адвербіалізованими безприйменниковими відмінковими формами іменників: *кінець, край, коло, кругом, протягом, шляхом* та ін., наприклад: *Він сидів на тапчані коло печі..., і зір був наче засланий туманом, крізь який пробивається проміння далекого сонця* (Є. Гуцало); *Може, батьки журяться та сумні-сумні сидять край столу і не їдять нічого* (М. Коцюбинський);

3) прийменники, співвідносні з адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами (аналітичними прислівниками): *з метою, за винятком, з нагоди, з боку, на випадок, на відміну від* та ін., наприклад: *За винятком совісті в мене нічого немає, за винятком завтра не маю чого чекати* (О. Венгринович); *На відміну від релігії, що спирається на віру в надприродне, філософія усе піддає сумніву, потребує доказу, теоретичного обґрунтування* (В. Левченко);

4) прийменники, співвідносні з дієприслівниками: *включаючи, виключаючи, зважаючи на, незважаючи на, починаючи з*, наприклад: *Шакали трощили живі душі, незважаючи ні на що* (М. Матіос);

5) прийменники, утворені з морфологізованих або аналітичних прислівників і первинних прийменників: *залежно від, незалежно від, нарівні з, слідом за* та ін., наприклад: *Залежно від того, де чия фамілія пустила коріння, на якому цвинтарі похована родина чи хто до якої церкви ходить* (М. Матіос); *... про людське благородство і неблагородство, про людську мсту і заздрість, незалежно від часу, залежно від життя* (М. Матіос про свої твори "Москалиця" і "Мама Моріца").

Усі вторинні прийменники (як однолексемні, так і аналітичні комплекси) утворились способом препозиціоналізації – внаслідок утрати первинного категорійного значення відповідних форм лексем самостійних частин мови (прислівників, іменників, дієслів) та набуття ними вторинного категорійного значення службової частини мови – прийменника. Г. Балабан визначальним критерієм препозиціоналізації прийменниково-відмінкових і відмінкових форм та інших сполук вважає зневиразнення лексичного значення компонента, що входить до їхнього складу, і набуття натомість значення релятивності. Інші критерії, зокрема регулярність уживання в синтаксичній позиції, притаманній прийменникові, неможливість уточнення новотвору узгодженим означенням тощо, виконують допоміжну роль [1, с. 15]. Для розмежування значень т. зв. "функціональних омонімів" достатньо контексту – вторинні прийменники, як і непохідні, виконують роль члена речення лише в поєднанні з відмінковою формою іменника (субстантива), а омонімічні

прислівники, іменники – самостійно, наприклад: *Запрягни сонце до теліги, **назустріч** виїду весні* (Б.-І. Антонич) – прийменник; *Осіння ніч, пізня осінь перед зимою і горішній вітер неслися **назустріч*** (Ю. Яновський) – прислівник; ***Коло** берега кригу розбив штормок* (Ю. Яновський) – прийменник; *Коливаються віки, вузьке **коло** часу поширюється на все життя всього народу* (Ю. Яновський) – іменник.

Отже, службові слова є складною для семантико-граматичного аналізу категорією слів, оскільки частина із них (сполучник – частка) є омонімічними утвореннями, решта – похідні утворення, співвідносні з повнозначними словами (прийменники). Велика й різноманітна група часток є похідними від різних частин мови. Найчастіше в частки транспонуються займенники, рідше – слова інших частин мови.

Транспоновані лексеми набувають релятивної семантики – семантики відношень між різними мовними одиницями – словами, словосполученнями та реченнями. Перехідні явища засвідчують складні й різноманітні зв'язки між частинами мови, не порушують встановленої між ними системної організації, виявляють загальні закономірності їхнього розвитку й особливостей функціонування.

Література

1. Балабан Г. С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 "Українська мова" / Балабан Г. С. ; Інститут української мови НАН України. – К., 2007. – 21 с.
2. Бойко В. М. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – К. : Академвидав, 2014. – 246 с.
3. Бондаренко Л. Особливості функціонування й розмежування омонімічних сполучників і часток / Людмила Бондаренко // Наукові записки Кіровоградського національного технічного університету. Філологічні науки. – 2008. – Вип. 80. – С. 25–33.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
6. Історія української мови: морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 413–501.
7. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Ежи Курилович. – Биробиджан : ИП "Тривиум", 2000. – 50 с.
8. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови / Василь Ожоган. – К., 1997. – 230 с.
9. Симонова К. С. Перехідні явища в системі частин мови і питання правопису (на матеріалі незмінних класів слів) / К. С. Симонова // Наукові записки національного університету "Кієво-Могиллянська академія". – 2000. – Т. 18. Філологічні науки. – С. 6–14.
10. Симонова К. С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток / К. С. Симонова // УМЛШ. – 1983. – № 7. – С. 47–49.
11. Сучасна українська літературна мова: морфологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.